

8. Гаврилюк О. Стан позааудиторної роботи з формування комунікаційної культури студентів у практиці вищого педагогічного закладу / О. Гаврилюк // Вісник СевНТУ : зб. наук. пр. – Севастополь, 2010. – Вип. 104. – С. 111–115.

9. Мамчур Н. Роль естетичного виховання у підготовці майбутніх учителів / Н. Мамчур // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 182–185.

10. Донченко М.В. Професійно-педагогічна підготовка майбутніх вчителів у позааудиторній роботі у вищих навчальних педагогічних закладах України (друга половина ХХ століття): дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / М.В. Донченко; Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2004.

11. Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1996. – № 13. – С. 3–9.

ПОВАЛІЙ Л.В.

ФОРМУВАННЯ ГУМАННИХ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВЗАЄМИН У СІМ'Ї: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Демократизація й гуманізація сучасного суспільства та виховного процесу зумовлюють актуальність вирішення проблеми формування гуманних міжособистісних взаємин. Водночас зміни в політичних, соціальних, економічних умовах та в суспільній свідомості громадян України загострили суперечності в сімейному вихованні дітей. На виховну функцію сім'ї в сучасних умовах негативно впливають нуклеаризація, послаблення родинних зв'язків, зменшення можливостей батьків для спілкування й контролювання дітей, зміна стандартів поведінки, сімейних цінностей протягом життя одного покоління; переоцінка досвіду сімейного життя, зниження можливостей батьківського впливу на дітей в умовах сім'ї, недооцінка ролі сім'ї в житті суспільства та кожної людини зокрема.

Сім'я – це не однорідна, а диференційована соціальна група; у ній представлені різноманітні вікові, статеві, професійні “підсистеми”. Дослідники, які звертаються до вивчення особливостей внутрішньосімейних взаємин, акцентують увагу на їх унікальності. В основі цих взаємин – близькість, що становить надзвичайну виховну цінність і характеризується неповторністю інтимних зв'язків вихователя та вихованця, глибоким особистісним контактом між ними. Це зумовлює ефективність спілкування, його виховну силу, сприяє інтенсивності, міцності й глибині засвоєння дитиною в процесі наслідування та співпереживання моральних позицій батьків, що виявляються в їхніх звичках, судженнях та оцінках, у ставленні до інших людей, суспільних подій тощо, в особливій чуттєвості, налаштованості дитини на батьківський вплив, їхні установки, пов'язані з її поведінкою.

Усе це, з одного боку, полегшує виховання особистості, а з іншого (зважаючи на значну кількість зовнішніх, не завжди керованих чинників) – значно утруднює цей процес. Адже, якщо за умов тоталітарної системи дитина залучалася до певної виховної системи, зміст і засоби якої були суворо детерміновані державою та спрямовувалися на формування певного “ідеалу”, то в сучасних умовах перехідного періоду й розбудови громадянського суспільства, ці завдання значно ускладнюються.

Фундаментальна розробка багатьох проблем психології міжособистісної взаємодії міститься в працях психологів: Б. Ананьєва, Г. Андрєєвої, І. Беха, В. Бехтерева, А. Бодальова, Л. Виготського, Р. Габдрєєва, Л. Гозмана, Д. Ельконіна, В. Знакова, Я. Коломинського, І. Кона, Є. Клімова, В. Лабунської, А. Леонтєєва, А. Личко, В. М'ясищева, А. Реан, С. Рубінштейна, В. Юстіцького та ін.

У зарубіжній психології міжособистісні взаємини вивчаються за такими напрямками: теорія діадичної взаємодії з позицій біхевіоріального підходу (Х. Блелок і Г. Уіткін); специфічні умови взаємодії, які підвищують чи знижують ефективність міжособистісного кооперування (С. Кук, Г. Оллпорт, К. Стефан та ін.); дослідження міжособистісних взаємин у сфері діяльності управління (Р. Браун, Г. Левітт, Р. Лайкерт та ін.); виявлення механізмів міжособистісної взаємодії, заснованих на формуванні почуття ідентичності індивіда з групою (У. Дуаза, Г. Джерарда і М. Хойта, Г. Теджфела, Д. Тернера та ін.); соціально-психологічний вплив на особистість в умовах міжособистісного спілкування (Е. Аллінг, М. Бергер, С. Кріпнер, С. Ледер, Х. Міккіно, К. Рудестам, М. Столлер та ін.).

Теоретичні засади соціогенезу розвитку суб'єкта частково охарактеризовано в працях педагогів і психологів (Б. Ананьєва, І. Беха, Л. Виготського, О. Запорожця, Д. Ельконіна, Г. Костюка, О. Леонтєєва, С. Рубінштейна, В. Сухомлинського). Проблеми сім'ї та сімейного виховання досліджували Ю. Азаров, Т. Алексеєнко, Л. Артемова, О. Кононко, В. Котирло, Т. Маркова, Ю. Приходько, А. Співаковська, М. Стельмахович, О. Сухомлинська.

Взаємини батьків і дітей є однією з найбільш актуальних проблем, що перебуває в центрі уваги сучасної психолого-педагогічної науки. Саме у взаємодії з дорослим дитина входить у навколишній світ, оволодіває цінностями, нормами й правилами, прийнятими в суспільстві.

У психолого-педагогічній науці накопичений значний теоретичний матеріал з проблеми батьківсько-дитячих взаємин. Їх вплив на формування дитячої особистості розглянуто в працях Ю. Аркіна, О. Вишневського, О. Духновича, Н. Лубенець, А. Макаренка, Я. Мамонтова, С. Русової, К. Ушинського, Я. Чепіги. Експериментальний аналіз специфіки батьківсько-дитячих взаємин проведений у дослідженнях А. Варги, Ю. Гіппенрейтер, В. Гарбузова, Е. Ейдемільлера, О. Захарова, О. Сидоренко, Е. Юстицькіса.

Зважаючи на актуальність порушеної психолого-педагогічної проблеми, *мета статті* полягає в розгляді основних концептуальних підходів до проблеми формування батьківсько-дитячих взаємин у сім'ї.

Концепція дослідження означених взаємин включає три взаємопов'язані компоненти, які сприяють реалізації провідної ідеї.

Методологічний концепт відображає взаємозв'язок та взаємодію різних підходів до вивчення проблеми теорії гуманних батьківсько-дитячих взаємин. Передумовою цього є такі підходи.

1. Аксіологічний підхід як філософсько-педагогічна стратегія, в основі якої лежить принцип функціонального значення чи цінності в ролі специфі-

чної призми, що відбиває різні соціально-педагогічні процеси. Саме ціннісна свідомість визначає спосіб включення людини в різні форми суспільної діяльності, надихає індивідуальну активність людей, дає змогу особистості долати зумовленість власної поведінки зовнішніми факторами [7].

Аксіологічний підхід у педагогіці подано в працях І. Беха, М. Євтуха, В. Кременя, В. Огнев'юка, Н. Ткачової та ін.

Аксіологічний підхід спрямований на реалізацію завдань гуманізації суспільства й виховного процесу зокрема, оскільки передбачає створення умов для формування кращих якостей і здібностей дитини; повагу до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності, довіри до неї; людяність у ставленні вчителів, батьків до дитини; демократизацію відносин.

Принципові положення гуманізації виховного процесу закладені в працях Дж. Дьюї, А. Макаренка, А. Маслоу, М. Монтессорі, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Р. Штайнера. В Україні в цьому напрямі нині працюють І. Бех, А. Бойко, А. Капська, В. Кузь, В. Лозова, О. Сухомлинська, Г. Троцько та ін., у Росії – Ш. Амонашвілі, О. Бондаревська, О. Газман, Л. Маленкова, Н. Щуркова та ін.

В основі аксіологічного підходу в нашому дослідженні – орієнтація на дитину як головну цінність, що дає можливість підпорядкувати зміст, форми та методи формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин у сім'ї такому ставленню до дитини. Як педагогічна норма гуманізм виражається у визнанні дитини (дітей) гідною поваги поза залежністю від віку та будь-яких інших особливостей вже тому, що вона людина й має від народження природне право на повагу її людського достоїнства; гуманізм виражається у визнанні людини вищою цінністю та категоричною заборонаю стосовно неї будь-яких форм насильства, захисту його особистих і цивільних прав, у тому числі права на вільну особистісну самореалізацію.

В українській мові поряд з поняттям “гуманізм” синонімічно вживається поняття “гуманність” – “людяність у своїх діях і ставленні до інших людей; прояв турботи про благо інших людей” [5, с. 493]. Гуманне виховання передбачає обов'язкове врахування нового трактування індивідуального підходу, який передбачає: відмову від орієнтації на середнього; пошук кращих якостей особистості в дитині; застосування психолого-педагогічної діагностики особистості дитини (інтереси, здібності, спрямованість, “Я”-концепція, якості характеру, особливості психічних процесів); урахування особливостей особистості у виховному процесі; прогнозування розвитку особистості; конструювання індивідуальних програм розвитку, корекції розвитку [2, с. 155–156].

2. Системний підхід дає змогу розглядати сім'ю як систему, яка має свої структурні, функціональні й генетичні зв'язки (І. Голденберг, Х. Голденберг). Його ключовим поняттям є поняття гомеостазу – прагнення системи підтримувати свою постійність і рівновагу, відновлювати її у випадку порушення. Теорія сім'ї як системи містить у собі також поняття “підсистема” й “кордони”. Сім'ю становлять три основні підсистеми: 1) чоловік – дружина; 2) батько (мати) – дитина; 3) дитина – дитина. У

сім'ї, що адекватно функціонує, всі підсистеми існують відносно самостійно й водночас передбачають наявність відкритих каналів комунікації між ними. У руслі системного підходу функціонує аналіз сім'ї з погляду стадій життєвого циклу (Р. Хілл), методика трансактного аналізу (Е. Берн), дослідження в руслі позитивної психотерапії сім'ї (Н. Пезешкіан) та ін.

Останнім десятиріччям зі зміною суспільної формації спостерігаємо перехід від уявлень про сім'ю як осередок суспільства до розуміння її самоцінності. Сучасна сім'я є для дитини групою співвіднесення. Вона ідентифікується з нею, створює й зберігає прийнятні в ній погляди, установки, звичаї, зразки поведінки та спілкування. Первинний і виховний вплив сім'ї на психологічну структуру людини, яка тонко й гостро сприймає світ, дуже стійкий і залишається на все життя. Дуже важливо, щоб сім'я забезпечувала міцні особистісні утворення, такі як прихильність до рідного дому, звички елементарної соціальної поведінки, інтерес до навколишнього світу.

На сучасному етапі в дослідженні сім'ї використовують два основні теоретичні підходи: теорію функціоналізму й теорію конфлікту. Перша з них розглядає сім'ю, виходячи з її функцій або соціальних потреб, які вона задовольняє. Друга теорія робить акцент на розподілі влади в сім'ї та пояснює різноманітні типи сімейної структури. На думку прихильників останньої теорії, найкращим є розуміння сутності сім'ї, не пов'язане з аналізом емоційних або родинних стосунків між її членами. Більш точно цей феномен визначає така ознака, як "характер боротьби", що ведеться за перерозподіл матеріальних засобів та праці з обслуговування сім'ї та виховання дітей.

В одній з найважливіших функцій сім'ї – виховній – виділяють три основні аспекти:

- формування особистості дитини, розвиток її здібностей та інтересів, передача від дорослих дітям накопиченого суспільством соціального досвіду, вироблення в них морально-етичних знань і способів поведінки, забезпечення розумового, фізичного та естетичного розвитку дітей;
- систематичний виховний вплив сімейного колективу на кожного його члена протягом усього життя;
- постійний вплив дітей на батьків (Є. Арнаутова, І. Бех, О. Бондаревська, В. Іванова).

3. Інноваційний підхід забезпечує відображення в дослідженні новітніх ідей, підходів до сімейного виховання дітей у сучасних умовах. Потреба в цьому принципі зумовлена тим, що людині взагалі властиве бажання пізнати щось нове. Виховні проблеми, які постають перед батьками, прагнення до їх педагогічно доцільного вирішення з погляду сьогодення актуалізують необхідність дотримання цього принципу. Водночас, крім проголошення нових ідей, зміст програми треба спрямовувати на розкриття їхнього сенсу, на позитивний результат їхньої реалізації.

4. Особистісно орієнтований підхід передбачає орієнтацію на особистість як найвищу цінність у вихованні; повагу її гідності; створення умов для розвитку світогляду, самосвідомості, емоційної сприйнятливості, соціально виправданої поведінки кожної дитини.

5. Особистісно-діяльнісний підхід має на меті таку організацію діяльності об'єкта, за якої він усвідомлює себе як особистість, виявляє й розкриває свої можливості, творчі здібності та виступає активним учасником різних видів діяльності.

6. Культурологічний підхід спрямований на виховання особистості як шляхом засвоєння нею вже існуючих у суспільстві цінностей культури, так і створення нових.

Організація процесу формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин у сім'ї здійснюється за такими основними принципами:

– *цільспрямованості*: спрямування виховної роботи на досягнення чітко визначеної мети;

– *цілісності*: виховні впливи здійснюються не за послідовно-паралельною схемою, а комплексно;

– *гуманізації*: створення умов для формування кращих якостей і здібностей дитини; передбачає повагу до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності, довіри до неї; виховання гуманної особистості;

– *особистісно орієнтованого підходу*: орієнтація на особистість як найвищу цінність у вихованні; повага її гідності; створення умов для розвитку світогляду, самосвідомості, емоційної сприйнятливості, соціально виправданої поведінки кожної дитини;

– *єдності свідомості та поведінки у вихованні*: у контексті якого поведінка людини розглядається як її свідомість у дії. Виховання такої єдності – складний і суперечливий процес, оскільки формування навичок моральної поведінки є набагато складнішим, ніж виховання моральної свідомості. Тому необхідне правильне співвідношення методів формування моральної свідомості та суспільної нормативної поведінки;

– *суб'єкт-суб'єктної взаємодії*: рівноправні відносини між учасниками виховного процесу, які визнають право один одного на власну думку, зважають на психічний стан, звички та цінності інших;

– *соціальної відповідності*: необхідність узгодженості змісту й методів виховання реальній ситуації в суспільстві, членами якого є вихованці; його суть полягає у формуванні в дітей готовності до розв'язання життєвих проблем;

– *єдності вимог школи, сім'ї та громадськості*: одна з умов оптимізації виховного процесу, яка передбачає активну партнерську роботу всіх виховних інститутів, виявляється в змісті, формах навчання та виховання, стилі життя, традиціях школи, сім'ї й усього суспільства;

– *превентивності*: запобігання негативним проявам у поведінці як дорослих, так і дітей; вироблення в них поведінкових табу, несприйнятливості до будь-яких негативних впливів, готовності боротися з ними.

Наступний, *теоретичний концепт* визначає систему ідей, концепцій, вихідних категорій, дефініцій, чинників власне механізму формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин.

Теоретичними засадами дослідження формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин визначаємо чинники внутрішнього й зовнішнього ме-

ханізму формування гуманних міжособистісних взаємин у системах “батьки – діти”, “діти – вчителі”, “вчителі – батьки” в сімейно-шкільному середовищі. Ми виходимо із загального методологічного положення психолого-педагогічної науки: взаємини між людьми – це процес, в основі якого лежать об’єктивні соціально-психологічні механізми. Як педагогічна категорія взаємини включають внутрішні й зовнішні конструкти. Внутрішніми вважаємо власне взаємини, а зовнішніми – спілкування та діяльність, у процесі обміну якими вони формуються й виявляються. При цьому взаємини, які склалися, можуть виступати критерієм діяльності та спілкування.

Дослідження механізмів формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин розглядаємо у двох виховних площинах – соціально-психологічній і психологічній (за А. Бойко, Я. Коломінським, М. Обозовим, Я. Опилат, А. Петровським, В. Паніотто, М. Станкіним, Р. Шакуровим). Соціально-психологічний аспект розкриває проблему механізмів міжособистісних взаємин через такі категорії, як взаємодія, спільна діяльність, сумісність. Дослідники виділяють чотири основні механізми їх формування: ставлення-відповідь, ототожнення, соціально-ціннісне опосередкування та співпереживання, а також рефлексію, емпатію та особистісну ідентифікацію.

Виходячи із цього, мета формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин передбачатиме задіювання двох однаково важливих механізмів формування морально-ціннісних, позитивних міжособистісних взаємин: зовнішній – діловий, що утворює основу спілкування та діяльності, і внутрішній – духовно-емоційний. Зовнішній механізм в нашому дослідженні передбачає три основні аспекти:

1) покращення міжособистісних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного, підліткового та старшого шкільного віку через організацію з учнями виховної роботи на засадах особистісно орієнтованого підходу, концептуальних в аспекті досліджуваної роботи;

2) підвищення виховної компетентності батьків з різних типів сімей (стосовно їх виховного потенціалу) з метою покращення міжособистісних взаємин дорослого з дитиною, забезпечення позитивного впливу сім’ї на формування та розвиток особистості дитини;

3) підвищення відповідної компетентності вчителя, підготовленості до діяльності як на рівні дітей, так і на рівні батьків.

До внутрішньої детермінанти формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин належить власне психологічний механізм міжособистісних взаємин, метою якого є налагодження чи зміцнення (за його наявності) довірливого духовно-емоційного контакту між дитиною й батьками; дитиною та вчителем; вчителем і батьками (з урахуванням особливостей взаємодії в кожному типі сім’ї). На основі аналізу теоретичних підходів до розв’язання проблеми та виявлення потреб дитини залежно від її віку (молодшого шкільного, підліткового) до внутрішнього механізму формування міжособистісних взаємин відносимо такі чинники: емпатійне ставлення-відповідь; духовно-діяльнісну адаптацію; наслідування, рефлексію та індивідуалізацію. Реалізація концепції дослідження потребує моделювання змі-

стового та методичного забезпечення, покращення міжособистісних взаємин батьків і дітей, урахування педагогічних умов, факторів виховного впливу сім'ї й школи, сукупності адекватних поставлених меті форм і методів педагогічної діяльності.

Технологічний концепт передбачає творче використання педагогічної спадщини минулих років у сучасних умовах, зокрема в процесі визначення змісту підготовки фахівців із сімейного виховання, написання навчальних посібників, проведення семінарських занять та спецкурсів, організації науково-дослідної роботи тощо.

Висновки. Отже, ефективність процесу формування гуманних міжособистісних батьківсько-дитячих взаємин, на наш погляд, зумовлена гуманно-ціннісним підходом до його організації. Процес формування гуманних міжособистісних взаємин дітей шкільного віку з батьками у виховному середовищі сім'ї та школи – явище динамічне, яке залежить від спрямованості й семантики спілкування вчителя з родиною школяра, різноманітності видів діяльності й активності батьків. При цьому варто враховувати: 1) спільність і відмінність виховних педагогічних впливів сім'ї та школи: спільність може виявлятися в меті й завданнях виховання дитини, відмінність – у рівнях освіти, культури, готовності застосовувати різні типи відносин – взаєморозуміння, взаємна підтримка, довіра, зацікавленість, творчий підхід на противагу конфліктності, інертності, байдужості, пригніченості тощо; 2) нерівнозначність обміну взаємовпливів (школа більш активна в підвищенні педагогічної культури батьків, в організації виховної роботи з дітьми тощо).

Література

1. Андреева Т.В. Семейная психология : учеб. пособ. / Т.В. Андреева. – СПб. : Речь, 2005. – 244 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.
3. Божович Л.И. Избранные психологические труды: проблемы формирования личности / Л.И. Божович ; [ред. Д.И. Фельдштейн]. – М. : Междунар. пед. академия, 1995. – 209 с.
4. Гуманістична психологія. – К., 2001. – 263 с.
5. Енциклопедія освіти / гол. ред. В.Г. Кремень ; Акад. пед. наук України. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
6. Новий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Аконті, 2006. – 926 с.
7. Петрочко Ж.В. Концептуальні підходи до соціально-педагогічного забезпечення прав дитини / Ж.В. Петрочко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць ; Ін-т проблем виховання АПН України. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2010. – Вип. 14. – Кн. 1. – С. 346–357.
8. Сущенко А.В. Виховання гуманних стосунків у шкільному педагогічному процесі : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / А.В. Сущенко. – К., 1997. – 195 с.